

УДК 347.9; 347.6
DOI <https://doi.org/10.32782/39221516>

Ясинок М. М.,
*доктор юридичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України,
завідувач кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету*

Ткаченко К. Л.,
*аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету,
прокурор відділу Сумської обласної прокуратури*

СПАДКУВАННЯ ЗЕМЛІ ТА ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INHERITANCE OF LAND AND SETTLEMENT OF LAND-PROPERTY DISPUTES: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

В статті проведено дослідження одного із найдавніших правових інститутів, яким є інститут спадкування земельних ділянок в різні історичні періоди розвитку суспільних відносин, які мали місце як у світі, так і на території українських земель. При цьому, автори звертають увагу на тенденцію поступального розвитку спадкового права та його різні особливості у сфері спадкових відносин як щодо визначення кола спадкоємців за кривим спорідненням, так і за усним чи письмовим заповітом. Такі форми спадкування з одного боку сприяли розширенню кола спадкоємців, а з іншого – об'єктивному нарощуванню приватної власності у виді земельних наділів з їх надрами, ґрунтами та корисними копалинами. Земельна ділянка як об'єкт нерухомого майна, може входити до спадкової маси, однак, при цьому чинним як земельним, так і природоохоронним законодавством встановлені певні обмеження щодо використання даного виду власності у цивільному обороті.

В роботі доводиться той факт, що в усі історичні епохи земельна ділянка являла собою не лише майнову, але і економічну цінність, зважаючи на те, що земля постійно приносила своєму власнику фінансовий та товарні блага та продовжує виступати основним виробничо-просторовим базисом в економіці і на сьогодні. Автори звертають увагу на тому, що саме така особливість землі є чинником майнового інтересу спадкоємців, наслідком чого є виникнення спадкових спорів у будь-якій з форм спадкування (як за законом, так і за заповітом). Розуміючи складність, а іноді і «заплутаність» родинних і сімейних відносин спадкодавця і потенційних спадкоємців, законодавці в різні історичні періоди становлення інституту спадкового права, з метою позасудового врегулювання спірних відносин, закріплювали у нормативних актах можливість врегулювання спору з приводу спадкового майна, до складу якого входили і земельні ділянки, за взаємною згодою і лише при неможливості досягнення добровільного компромісу між спадкоємцями, спори розглядалися судами.

Автори досліджують особливості судового розгляду земельних спорів, які виникали із спадкових правовідносин та мали своїм предметом визнання заповітів підробленими та незаконними, їх тлумачення, приховування заповітів та обґрунтованості підстав усунення від спадкування, розподіл спадкових земельних наділів тощо. При цьому, у статті звертається увага на те, що законодавець у значній кількості матеріальних норм історичних джерел права, наводив детальні роз'яснення судами щодо конкретного механізму поділу спірних спадкових земельних ділянок між спадкоємцями, визначаючи обов'язковими для врахування при цьому критерії якості та економічної вигоди.

В роботі звертається увага і на те, що в радянський період існування нашої держави, на законодавчому рівні відбулась підміна понять «право на землю» і «право приватної власності на землю» із подальшим скасуванням останнього, що унеможливило спадкування земельних ділянок. Автори зауважують, що питання, які стосуються врегулювання земельних спорів між спадкоємцями в силу формування в Україні ринку землі, є на сьогодні одним із найскладніших та найдискусійніших питань, які розглядаються судами загальної юрисдикції.

Ключові слова: *спадкові правовідносини, судовий захист, цивільні права, земельна ділянка, спадкові спори, заповіт, спадкування за законом.*

The article examines one of the oldest legal institutions, which is the institution of inheritance of land plots in different historical periods of the development of social relations, which took place both in the world and on the territory

of Ukrainian lands. At the same time, the authors draw attention to the trend of progressive development of inheritance law and its various features in the field of inheritance relations both in terms of determining the circle of heirs by blood relationship and by oral or written will. Such forms of inheritance, on the one hand, contributed to the expansion of the circle of heirs, and on the other hand, to the objective increase of private property in the form of land plots with their subsoil, soil and minerals. A plot of land as an object of immovable property can be part of the inheritance, however, at the same time, both the land and nature protection laws in force set certain restrictions on the use of this type of property in civil circulation.

The work proves the fact that in all historical epochs a plot of land was not only a property, but also an economic value, taking into account the fact that the land constantly brought its owner financial and commodity benefits and continues to act as the main production and spatial base in the economy and on today. The authors draw attention to the fact that this particular feature of the land is a factor in the property interest of the heirs, the consequence of which is the emergence of inheritance disputes in any of the forms of inheritance (both by law and by will). Understanding the complexity, and sometimes the "entanglement" of the family and family relations of the testator and potential heirs, legislators in various historical periods of the formation of the institution of inheritance law, with the aim of out-of-court settlement of disputed relations, enshrined in normative acts the possibility of settling a dispute over inherited property, which land plots were also included, by mutual agreement and only if it was impossible to reach a voluntary compromise between the heirs, disputes were considered by the courts.

The authors investigate the peculiarities of judicial review of land disputes that arose from inheritance legal relations and had as their subject the recognition of wills as forged and illegal, their interpretation, concealment of wills and the validity of grounds for exclusion from inheritance, distribution of inherited land plots, etc. At the same time, the article draws attention to the fact that the legislator, in a significant number of material norms of historical sources of law, provided detailed clarifications by the courts regarding the specific mechanism of dividing disputed inheritance land plots between the heirs, defining the criteria of quality and economic benefits.

The work draws attention to the fact that during the Soviet period of the existence of our state, at the legislative level, the concepts of "right to land" and "right to private ownership of land" were replaced with the subsequent cancellation of the latter, which made it impossible to inherit land plots. The authors note that issues related to the settlement of land disputes between heirs due to the formation of the land market in Ukraine are currently one of the most difficult and controversial issues considered by courts of general jurisdiction.

Key words: *inheritance legal relations, judicial protection, civil rights, land plot, inheritance disputes, will, inheritance by law.*

Постановка проблеми. Питання спадкування земельних ділянок та врегулювання земельних спорів, що виникають у даному виді спадкових правовідносин між спадкоємцями, виникали у всіх суспільних формаціях та протягом всього історичного періоду становлення права. В основі таких спорів знаходиться питання захисту цивільних прав спадкоємця щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах, які з розвитком ринку землі в Україні на сьогодні набувають нових обрисів та значень, що потребує розвитку якісного матеріального та процесуального законодавства. Україна сьогодні вперше в історії своєї незалежності формує прозорий ринок землі і вивчення історичного досвіду в питаннях вирішення земельно-майнових спорів покликане встановити закономірності розвитку даної галузі та передбачити правові перспективи у цьому напрямку. З огляду на це, дослідження історико-правового аспекту питання спадкування землі та вирішення земельно-майнових спорів у сфері спадкових правовідносин на сьогодні є акту-

альним як для юридичної науки, так і судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням спадкування в українській правовій літературі присвячено велику кількість наукових робіт. Окремі аспекти в цій підгалузі досліджувались Ю. Є. Ходико, О. П. Печеним, Ю. О. Заїкою, О. Л. Зайцевим, І. В. Спасибо-Фатєєвою, С. В. Губаревим, О. А. Підпригорою, Л. В. Лещенко, А. О. Чирик та іншими. В свою чергу, проблематика становлення інституту спадкування земельних ділянок останнім часом майже не знаходить свого відображення у працях вчених-правників і правовими орієнтирами в цьому питанні лишаються лише праці Н. В. Фомічової (2009), О. І. Неліна (2010), В. Чуйкової (2013), О. С. Уразовської (2018), І. Я. Федорич (2018) та О. Є. Кухарева (2019). З огляду на це, існує необхідність у додаткових вивченнях генезису спадкового права та його судового захисту через призму історичної еволюції матеріального та процесуального законодавства у різні історичні періоди.

Метою статті є розкриття закономірностей розвитку і становлення правового інституту спадкування землі та механізму вирішення земельно-майнових спорів, що виникають у спадкових правовідносинах, об'єктом у яких виступають земельні ділянки, шляхом аналізу законодавства різних суспільних формацій та історичних періодів розвитку права.

Викладення основного матеріалу. Спадкування є одним із найдавніших інститутів природного цивільного права, яке бере свої витoki з того часу, коли люди ще перебували на стадії первинного-общинного устрою. В прикладному плані даний інститут носив примітивно-звичаєвий характер і полягав лише у переході речей повсякденного вжитку від однієї людини, яка померла чи загинула, до інших членів її родини, а відтак речове «благо» померлої людини ставало благом всіх. Таким чином спадкування на цьому етапі суспільного розвитку не носило індивідуалізованого характеру, а тому спорів з цього приводу не виникало.

Не виникало спорів і по відношенню до землі, оскільки історія свідчить, що на стадії первісно-общинного устрою люди не вели осілого способу життя, а відтак і не займалися землеробством.

Причиною розпаду первісно-общинного устрою, який налічував не одну тисячолітню історію суспільного життя, послужило поступове формування в середині роду приватної власності, яка збільшувалась за рахунок певних удосконалень засобів виробництва, а тому така власність вже потребувала охорони та захисту від посягання на неї інших членів роду.

Ще більше такі процеси поширились тоді, коли люди почали привласнювати землю. Безумовно, це вже потребувало осілого способу життя, а з ним прийшло і усвідомлення того, що земля на рівні з худобою, будівлями являє собою матеріальну цінність, оскільки вона постійно приносить прибуток. Так, поступово закладалися основи приватної власності не лише на засоби виробництва, предмети побуту, а і на землю. З метою збереження такої власності навіть після своєї смерті, власники майна почали робити посмертні розпорядження (заповіти), які на початку мали усну, а в подальшому і письмову форму.

Іншим видом спадкування було спадкування на основі кровного споріднення. Саме такий вид спадкування мав найбільш поширений характер в часи рабовласницького ладу. Не дивлячись на те, що доля спадщини залежала від волі спадкодавця, але при її відсутності спадкування здійснювалося за законом (за звичаєм) по ступеню споріднення. Таким чином, інститут спадкування, наприклад, в системі римського приватного права, носив вже обособлений характер, оскільки він не поєднувався з жодним іншим видом майнових справ [1, с. 372]. Так, таблиця V §3 Законів XII таблиць передбачала: «Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна... хай так і буде непорушним»; «Якщо хто-небудь, у кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпорядження про спадкування, то хай його господарство візьме собі його найближчий родич»; «Якщо у померлого не має агнатів, хай залишене після нього господарство візьмуть його сородичі» (таблиця 3§4 та 5) [2, с. 48].

У Стародавній Спарті успадкувати земельну ділянку мали право лише старші сини. Інші ж спадкоємці з родинного кола, мали змогу отримати у власність такий вид нерухомості лише у разі смерті особи, яка не мала дітей. Аналогічний підхід до спадкування землі мав місце і у стародавньому Китаї та стародавній Індії [3, с. 82, 60].

Такий же механізм спадкування мав місце і за Законами Хаммурапі, царя Вавилону, де в §150 зазначається: «Якщо людина подарувала своїй дружині поле, сад, будинок чи рухоме майно і видасть їх документ з печаткою, то після смерті її чоловіка, її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду. Мати може видати те, що буде після неї, своєму сину, якого любить; брата вона не повинна віддавати» [4, с. 18].

Подібний алгоритм спадкування майна як за заповітом, так і за звичаєм кровного споріднення як щодо рухомого, так і нерухомого майна, в тому числі і землі, передбачала і Руська Правда (Розширена редакція за Троїцьким перекладом). При цьому, всі судові спори, в тому числі і щодо розподілу спадкового майна, відбувалися «так, як судив Ярослав, так вирішили і його сини» (ст. 2 Руської Правди) [5, с. 27].

Зокрема, ст. 100 Руської Правди зазначала, що після смерті батька «батьківський двір

завжди без розподілу передається молодшому сину». В той же час дружині, яка залишалась вдовою, залишалось її майно, яке було її приданим, а також частина земельних наділів, «що дав їй чоловік» (ст. 102 Руської Правди). Закон захищав права жінки і на проживання у дворі, вказуючи правило, за яким якщо діти не захочуть жити разом з матір'ю в одному дворі, а вона хоче жити там, «то виконувати у всьому її волю, а дітям волі не давати» (ст. 102 Руської Правди). У свою чергу, мати «тому свій виділ віддасть, той нехай його і візьме. Якщо віддасть усе своїм дітям, то вони нехай розподілять все між собою. Якщо мати помре без заповідального розпорядження, то належить його (майно) взяти тому, у кого вона жила у дворі і хто її годував» (ст. 103 Руської Правди) [5, с. 34].

Таким чином, як рабовласницьке, так і феодальне право придало спадковому праву нових форм і тенденцій, які хоча у своїй більшості ще і ґрунтувалися на звичаєвому праві, але спадкове право вже набуло певних обрисів індивідуальності. Саме на цьому принципі закладалися основи черговості спадкування та спадкування земельної ділянки як нерухомого майна за письмовим заповітом.

Спірні питання щодо спадкового майна чи права на якусь її частину, спадкування чи усунення від спадкування як щодо всього спадкового майна, так і його частки, безумовно були предметом судових спорів. Враховуючи той факт, що такі справи являли собою особливу складність, то Статут Великого Князівства Литовського, виданий у Кракові в 1588 році вперше на законодавчому рівні феодального права увів у правову систему інститут представництва. Так відповідно до розділу IV ч. 1 артикулу 57: «Якщо хтось, перебуваючи особисто в суді, не міг би чи не вмів сам говорити і вести свою справу і доручив її усно комунебудь іншому, суд повинен прийняти того за представника його. Якщо ж хтось через бідність своєї не може знайти собі адвоката, а просив би вряду, про надання адвоката, тоді вряд повинен такого адвоката безоплатно знайти. Коли б призначений адвокат підкорятися вряду не захотів, то такому не дозволено виступати в суді і від інших осіб».

Як бачимо, законодавець вже в той час приділяв великої уваги питанням справедливого

урегулювання судами не лише цивільних чи земельних справ, а і поділу спадкового майна, в об'єм якого входило не тільки рухоме і нерухоме майно, але і земельні ділянки, що було важливо з точки зору суспільного розуміння правил спадкування. При цьому, на законодавчому рівні більш детально регламентувався статус суб'єктів спадкових правовідносин.

Так, відповідно до Прав, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) (гл. 13 арт. 1 п. 1) «Після смерті батька і матері, діти їх, сини й родичі не відділяються. Діти як власні, так і нащадки їхні, а при відсутності таких нащадків і близьких по крові родичі. Чи їх родичі з іншими справами, то пращурами своїми у належному порядку можуть успадковувати і володіти вічно». При цьому, давалося поняття як щодо нерухомого, так і рухомого майна, яке складало собою спадкову масу, а відтак могло бути предметом спадкування. Так, у главі 14 арт. 1 п. 1 даних Правил вказано перелік майна, яке могло бути успадкованим, зокрема зазначено, що «нерухома власність – це села, хутори, ниви, ліси, поля, луки, будинки...» [6, с. 208], а в п. 4 арт. 1 глави 14 було зазначено спеціальне правило за яким у випадку, коли той, хто отримав у спадщину «землю чи ґрунт якийсь», в подальшому продав чи подарував його для будівництва церкви, лікарні чи училище, або інше нерухоме майно для суспільного використання, спадкоємці такого відчужувача не мали право вимагати повернення такої земельної ділянки [6, с. 209].

Таким чином, уже в кінці XVIII століття законодавча практика у сфері земельно-майнових спорів, які виникали при спадкуванні, характеризувалася своєю доволі істотною деталізацією правових норм, як щодо окремих понять та форм спадкування, а також механізму розподілу спадкової землі, яка ставала предметом спору.

Правова регламентація спадкування земельних ділянок на галицьких землях, починаючи з 16 червня 1786 р., здійснювалась імператорським патентом під назвою «Роботпатент» або Патент про спадкування. Згідно вказаного нормативного документу, всі землі, які перебували в користуванні селян станом на 01 листопада 1786 р., оголошувались навічно селянськими, а самі селяни, при цьому, отримували право

на спадкування ґрунтів. Також патентом встановлювався обов'язок пана передати земельну ділянку одному із синів покійного господаря, але така земля не могла бути продана, заставлена чи подарована [7, с. 63]. При цьому, законодавство, що діяло на Галичині у той період, передбачало спеціальну юрисдикційну підсудність для вирішення спадкових справ, пов'язаних із землею. Зокрема, як зазначає Є. Нараївський, розгляд спадкових справ здійснювався повітовими судами, але якщо спір стосувався табулярного майна (землі), то його вирішення належало до компетенції окружного суду [8, с. 225]. В свою чергу, досліджуючи діяльність крайових судів у період 1850–1918 рр. І. В. Ковальчук зауважує, що справи щодо розв'язання майнових спорів, зокрема земельних і спадкових, складали значну частку з-поміж усіх цивільних проваджень у крайових судах, які діяли у Галичині [9, с. 158].

Патент про спадкування в подальшому було замінено Цивільним кодексом Східної Галіції 1797 року (далі – ЦК СГ), яким упорядковувались земельні відносини та питання спадкування земельних ділянок.

Так, ст. 321 ЦК СГ зазначала: «Всі речі, всі права, яким хто-небудь володів до настання смерті, а у зв'язку із смертю їх втратив, майно, залишене покійним для спадкоємця, називається спадщиною. Якщо останньою волею назначається спадкоємець, то це називається заповітом» (ст. 346 ЦК СГ). «Заповіт може бути складено письмово або проголошено усно» (ст. 372 ЦК СГ). «Так чи інакше, не буде проявом проявленої волі спадкодавця, якщо вона була спотворена внаслідок гніву, безумства, отупіння, сп'яніння або внаслідок насильства, обману, суттєвої омани в особистості спадкоємця або заповідальної» (ст. 360 ЦК СГ). «Якщо буде оспорено оригінальність заповіту з тих підстав, що почерк спадкодавця підроблено, то перш за все, аркуші з записами тексту заповіту потрібно уважно порівняти і співставити з іншими записами спадкодавця, а також повинен бути застосований будь-який інший підходящий спосіб для встановлення істини» (ст. 381 ЦК СГ) [10].

Як бачимо, законодавці вже того періоду, надавали суттєвої уваги цілому ряду правових понять, які мали відношення до інституту

спадкування, до якого суспільство завжди проявляло підвищений інтерес. Безумовно, доволі вдало законодавці використовували і історичний досвід європейських держав, даючи не лише чіткі і зрозумілі поняття, але і закріплюючи детально ті підстави, які унеможливають привнесення в процес спадкування несправедливості та обману.

В той же час, норма ст. 440 ЦК СГ зазначала, що у разі спадкування спадщини групою спадкоємців, склад спадщини «по загальному праву поділяється на частки співмірно серед всіх спадкоємців». Це означало, що спадкування за законом не породжувало жодних привілеїв для одного спадкоємця перед іншим. При цьому, законодавець зазначав, що «слова у заповіті «потрібно тлумачити у відповідності з їх звичайним і загальновідомим смислом, якщо не буде доказано того, що заповідач звичайно придає певним словам іншого змісту» (ст. 467 ЦК СГ). В той же час, «коли заповідач живий, після складання ним заповіту... його остання воля ще знаходиться у стані невизначеності» (ст. 500 ЦК СГ). Але разом з тим, «той, хто нечестиво і тяжко нашкодить репутації, благополуччю, майну спадкодавця або його дітям, або його батькам, або його подружжю, недостойний права спадкування» (ст. 338 ЦК СГ). «Той, хто на основі закону, відсторонений від права спадкування, хто буде оспорювати заповіт як незаконний, відмовляється від існування опіки, призначеної йому заповітом, або сховає цінні речі із спадщини, хай буде позбавлений легата, в якому все ж йому явним чином не відмовлено» (ст. 508 ЦК СГ). В той же час, «хай буде оголошено про подлог той хто на шкоду іншому на зло знищив, підмінив чи сховав заповіт» (ст. 598 ЦК СГ). «Якщо ж немає ні заповіту, ні спадкового договору, хай суддя поіклується щоб ті, хто вимагає спадщини, доказали своє право на спадкування по закону у разі відсутності спадкоємців за законом» (ст. 607 ЦК СГ). Разом з тим, «введений у спадщину спадкоємець не може бути потрібованим, якщо хтось до вступу рішення суду в силу не буде стверджувати, що має краще або рівне із спадкоємцем право на спадщину і не заявить відповідний позов, оспорюючи і заперечуючи заповіт або спадковий договір, або право спадкування за законом» (ст. 636 ЦК

СГ). «При поділі земельних ділянок (тобто, у спорах щодо спадкування – *примітка авторів*)» межі кожної ділянки для відокремлення від краю протилежної, повинні бути визначені чітко і не розривчасто ровом, колоною, межею, стовпами, деревами, валами. Ріки, гори і дороги є натуральними межами (ст. 659 ЦК СГ), а «щоб не було обману чи омани, хай на прикордонних стінах, стовпах, заступах, деревах, валах, якими визначаються загальні межі, будуть нанесені хрести, захисні знаки, номери чи інші визначення» (ст. 660 ЦК СГ), щоб право спадкоємця на його частину було дійсно ним набуто, документ (судове рішення) про розподіл спільного майна повинен бути занесений до державного реєстру» (ст. 661 ЦК СГ).

Як бачимо, спадкування нерухомого майна в цілому та земельної ділянки зокрема, могло проходити через процес спадкування від батьків до дітей чи близьких родичів із покоління в покоління одного і того ж роду навечно як по закону, так і за заповітом, але лише за заповітом чи спадковим договором земельна ділянка мала змогу переходити у власність іншого роду за рахунок процесу спадкування. При цьому, тогочасний законодавець, допускаючи велику вірогідність спорів між спадкоємцями за землею, яка стала предметом спадкування, по суті закріплював цілу процедуру розподілу земельних ділянок судом. Метою законодавця було також забезпечити спадкоємців на законодавчому рівні від підробок, обману, фальшування заповітів, різного викривленого тлумачення змістовно-правової суті слів заповітів, спадкових договорів тощо.

Більш детально підходив законодавець до розподілу спадкового майна, яке складалось із земель маєтків. Зокрема, Звід місцевих законів західних губерній 1837 року (далі – Звід) передбачав розподіл спадкового майна як «полюбовно» між спадкоємцями або розподіл відбувався судом (§ 800 гл. 5 віл. 1 Зводу). «Коли ж один із спадкоємців або вони всі по причині сімейних свар не погоджуються розділяти спадщину полюбовно, про що вони заявляють, спір підлягає розгляду в судовому місці» (§ 803 гл. 5 віл. 1 Зводу) «на основі нижческладених правил» (§ 1735 Зводу). «Суд після розгляду доказів, які надані спадкоємцями, направляє в спірне майно землеміра для складання плану, а також

відправляє туди свого члена для складання опису» (§ 1736 Зводу). «На плані повинно бути зазначено все детально і точно, як землі зручні, так і незручні, ліси, орні поля, покоси, води, поселення, панські двори, млини, корчми і всі господарські будівлі, які знаходяться в маєтку» (§ 1740 Зводу) [11].

«На основі складених описів і планів суд проводить розподіл нерухомого майна між спадкоємцями, беручи до уваги не лише площу землі, але і «її доброту та вигоду, а також доходи, які приносить маєток» (§ 1741). У разі ж проявленого незадоволення, провадження розподілу відкладається до розгляду апеляційної скарги і затвердження чи виправлення розподілу (§ 1744) [11].

Як бачимо, законодавець доволі детально закріплює механізм розподілу спадкового майна, у тому числі і земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які відносились до того чи іншого маєтку. При цьому, суд враховував всі особливості та якісні показники земельних ділянок. У разі ж незгоди з рішенням суду щодо справедливого розподілу спадкового майна, таке рішення могло бути оскаржене в апеляційному суді, який мав право або залишити рішення суду першої інстанції в силі або змінити, «виправити» його.

В 1905 році було запропоновано проект Цивільного уложення (далі – ЦУ), за яким «особи жіночої статі мали рівне право спадкувати майно з особами чоловічої статі» (§ 1356 ЦУ). Спадкування за законом відповідно до норм ЦУ відбувалося на основі п'яти розрядів. До першого розряду відносились сини і доньки спадкодавця та їх «внизходящі»; до другого належали мати і батько спадкодавця; третій розряд був представлений дідом і бабою спадкодавця, а прадід та прабаба відносились до четвертого розряду. Останній п'ятий розряд був представлений прапрадідом та прапрабабою (§ 1357 ЦУ). При переході сільського господарства в порядку спадкування між спадкоємцями, його розподіл на частки повинен бути таким, щоб «кожна його частина була не меншою, ніж встановлена для даної місцевості нижчого розміру подвірної ділянки» (§ 1262 ЦУ). При цьому, право власності на землю проходить як по поверхні, так і над нею, а також розповсюджується і на надра (§ 761 ЦУ).

Спадкування за заповітом передбачало розпорядження, зроблене ким-то на випадок своєї смерті на все своє майно або на його частину (§ 1379 ЦУ). Таке розпорядження могло бути лише у письмовій формі з домашнім або нотаріальним його засвідченням. Так, домашній заповіт повинен бути підписаний самим спадкодавцем та не менше як двома свідками (§ 1386, 1387 ЦУ). Проект Цивільного уложення 1905 р. розширив і уточнив коло спадкоємців за заповітом, сформулювавши черговість спадкування, вперше ввівши в коло спадкоємців жінок. При спадкуванні ж земельних ділянок, на основі яких формувалося селянське господарство, розподіл такої спадщини між спадкоємцями повинен здійснюватися таким чином, щоб при розподілі землі спадкоємці могли створити своє селянське господарство. Це було доволі важливо, оскільки українські землі в переважній більшості використовувались в аграрній сфері господарювання і зайнятість населення в їх обробітку мало велике економічне та соціальне значення.

Після більшовицького перевороту 1917 року та буремних подій, які привели нашу аграрну країну до зубожіння, комуністи вимушені були піти на запровадження нової економічної політики (НЕП). Як зазначає Д. С. Суслло, така політика призвела до «пожвавлення господарського життя, створення внутрішнього ринку, розвитку грошового обігу» що «породжувало цілий ряд цивільних правовідносин» [12, с. 39]. У свою чергу, внаслідок політики НЕПу у користування селян було передано землі церков та поміщиків, що в свою чергу спричинило масові конфлікти у сфері землекористування. Все це змусило тогочасну владу прийняти 29 лютого 1922 року Земельний кодекс УРСР. 16 грудня цього ж року було прийнято і Цивільний кодекс УРСР, який було введено в дію 1 лютого 1923 року [13, т. 2, с. 681].

Згідно із нормами вказаних Кодексів, «земля, надра, ліси, води і залізниці... літальні апарати можуть бути виключною власністю держави» (ст. 53 ЦК УРСР 1922 р.). Додатково, у ст. 21 ЦК УРСР 1922 р. наголошувалося на тому, що «земля є надбанням держави та не може бути предметом приватного обороту. Володіння землею допускається лише на правах користування». В свою чергу, приватна власність на зем-

лю була скасована ще Декретом «Про землю» від 26 жовтня 1917 р., а тому норми вказаних кодексів лише юридично закріпили бажання більшовицької верхівки конфіскувати всю землю в українських селян. В цій частині, К. Гуца зазначає, що положення п. 4 вказаного декрету, за яким встановлювалося «скасування права приватної власності на землю назавжди» було найбільш «революційним» у тогочасному праві [14, с. 80].

В свою чергу, ст. 25 ЦК УРСР 1922 р. зазначала, що в приватній власності громадян залишалося лише майно, призначене для задоволення як матеріальних, так і культурних потреб. Кожен громадянин може мати в особистій власності трудові доходи та збереження, житловий будинок (або його частину) та підсобне домашнє господарство, предмети домашнього господарства та вжитку для особистого використання і зручностей». «Колгоспний двір може мати у власності підсобне господарство, яке утримується на присадибній земельній ділянці, яка знаходиться у нього на праві користування, житловий будинок, продуктивну худобу, птицю та дрібний сільськогосподарський інвентар» (ст. 27 ЦК УРСР 1922 р.). Держава ж визнавалася єдиним власником землі, її надр, вод та лісів (ст. 90 ЦК УРСР 1922 р.). З урахуванням правових реалій того часу, земельні ділянки не входили до спадкової маси, а лише могли переходити спадкоємцям у користування. При цьому, спадкування здійснювалось лише по відношенню до житлового будинку, речей домашнього вжитку, підсобного господарства та дрібного сільськогосподарського реманенту. Спадкування за законом здійснювали лише дві черги (ст. 529, 530 ЦК УРСР 1922 р.).

З огляду на це, земля як нерухоме майно, яке не було об'єктом права приватної власності і перебувало у виключній монопольній власності держави, не могла бути і об'єктом спадкування. Аналогічний підхід до спадкування землі передбачали прийняті в подальшому і Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, в преамбулі до яких зазначалось: «Основу економічної системи СРСР складає соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності. Особиста власність є похідною від соціаліс-

тичної власності і служить одним із засобів задоволення потреб громади» [15, с. 195].

Таким чином, радянський період розвитку спадкового законодавства ознаменувався не лише скороченням кола спадкоємців за законом, але і виключенням земельних ділянок із обсягу спадкової маси через віднесення їх до виключної власності держави. З огляду на це, можна констатувати, що законодавство у сфері спадкування земельних ділянок в радянський період історії нашої держави зупинилось у своєму розвитку. Лише після проголошення незалежності України і прийняття нового земельного та цивільного законодавства, питання спадкування земельних ділянок отримало своє нормативне закріплення та продовжило «правову еволюцію» як на законодавчому рівні, так і в юридичній літературі та судовій практиці. Поштовх даному процесу надала Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки, яку прийняла 1 листопада 1990 року Верховна Рада РСР. За позицією І. В. Зубаря, саме дана Концепція стала основою юридичної конструкції статті 1 Земельного кодексу Української Республіки, за якою було проголошено надання землі у довічне успадковуване володіння [16, с. 42].

Безумовно, питання, які стосуються урегулювання земельно-майнових спорів між спадкоємцями в силу формування в Україні ринку землі, є на сьогодні одним із найскладніших та найдискусійніших, які розглядаються судами загальної юрисдикції.

Висновки. Історія різних суспільних формацій показує, що в кожній із них в тому чи іншому вигляді мав місце інститут спадкування як рухомого, так і нерухомого майна, до складу якого входили і земельні ділянки, які могли спадкуватись як по родовій лінії, так і за заповітом. З огляду на це, інститут спадкування є універсальною правовою категорією, через призму якого відбувається безоплатна передача земельної ділянки та майнових прав щодо неї від однієї особи, яка втратила цивільну правосуб'єктність, до іншої чи до групи осіб. Земельна ділянка як об'єкт права власності завжди розглядалась як економічно-просторовий базис, основною характерною якістю якого було принесення прибутку від безпосереднього його використання або ж передачу іншим особам. Зважаючи не це, спадкування землі зумовлює у спадкоємців майновий інтерес, який, накладаючись на інтерес іншої особи, спричиняє спадковий спір, підсудний судам цивільної юрисдикції. Судовий захист є найефективнішим способом відновлення порушеного та охорони невизначеного або оспорюваного права на земельну ділянку як об'єкта спадкових правовідносин. В свою чергу, вивчення історико-правової парадигми становлення інституту спадкування земельних ділянок та вирішення пов'язаних із ним судових спорів, має важливе значення для дослідження закономірностей розвитку даних правових категорій в сучасній правовій системі України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підручник, вид 3-є перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001 440 с.
2. Закони XII таблиць. *Хрестоматія по загальній історії держави і права*: Навч. посіб.; за ред. З. М. Черніловського. Київ: Фірма «Гардаріка», 1996. 413 с.
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-ге вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
4. Закони Хаммурапі, царя Вавилону там же. *Хрестоматія по загальній історії держави і права*: Навч. посіб. ; За ред. З. М. Черніловського. Київ: Фірма «Гардаріка», 1996. 413 с.
5. Руська Правда (Розширена редакція за Троїцьким перекладом). *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посіб.; Упорядн. А. С. Чайковський (кер.) О. А. Копиленко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
6. Права за якими судиться малоросійський народ (1743 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посіб.; Укл. А. С. Чайковський (кер.) О. Л. Копиленко та інші. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
7. Лесик О. В. Правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Дис...докт. філос. у галузі знань 08 «Право». Львів, 2022. 272 с.
8. Нараївський Є. Правовий poradник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністративного права. Коломия: Рекорд, 1932. 830 с.

9. Ковальчук І. В. Правові основи організації і діяльності крайових судів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1850–1918 рр.). Дис. ... докт. філос. у галузі знань 08 «Право». Львів, 2021. 260 с.

10. Цивільний кодекс Східної Галіції (1797 р.) перекл. з лат. А Гужви; за заг. ред. О. Кутателадзе та В. Зубаря. Одеса, 2013. 536 с.

11. Звід місцевих законів західних губерній 1873 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях*. Т. 2; укладачі Ю. В. Білоусов та інші; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1240 с.

12. Сушло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.). Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 232 с.

13. Постанова ЦВК УРСР «Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР від 16 грудня 1922 року». Законодавство уряду УРСР 1922 р. № 55 ст. 780. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях*. Т. 2; укладачі Ю. В. Білоусов та інші; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1240 с.

14. Гуца К. Вплив Декрету про землю 1917 року на сучасні земельні правовідносини: міф чи реальність? *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 8. С. 78–82.

15. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік. Київ: Видавництво «Юридична література», 1987. 512 с.

16. Зубар І. В. Формування ринку землі сільськогосподарського призначення в контексті розвитку фермерського укладу в Україні. Дис. ... к.е.н.: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». Вінниця, 2019. 269 с.